

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ Η ΠΕΡΙ ΑΥΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες ὀφείλομεν νὰ εἶμεθα ἐν τῷ συνόλῳ ὑπερήφανοι διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους μας, διότι ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς, αἱ ὁποῖαι βυθίζονται μέσα εἰς ἓνα πλῆθος ἀπλῶν καὶ ὡραίων μύθων βασιζομένων ὅπωςδῆποτε ἐπὶ πραγματικῶν γεγονότων, μέχρι τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, συνυφανθεῖσα μετ' αὐτῆς, ἀπετέλεσε τὸ κυριώτερον χαρακτηριστικόν τῆς, ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ὑψώνεται ὡς μία κολοσσιαία ἠθικὴ δύναμις διὰ τὸ ἔθνος μας καὶ διὰ τὸν κόσμον ὁλόκληρον.

Ἄς σημειωθῆ, ὅτι ὅλαι σχεδὸν αἱ περίοδοι τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας προκαλοῦν τὸ παγκόσμιον ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνον ὡς γνῶσις, ἀλλὰ κυρίως ὡς πηγὴ ἠθικῶν διδαγμάτων, διότι περιλαμβάνουν χωρὶς ἐξαίρεσιν ἱστορικὰ γεγονότα καὶ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα κοσμοϊστορικῆς σημασίας. Ἄλλ' ἡ περίοδος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸν μέγαν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τοῦ ἔθνους μας καὶ εἰς τοὺς ἀμέσως ἐπομένους χρόνους, καθ' οὓς συνετελέσθη διὰ τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια ἡ θεμελίωσις τῆς νέας ἑλληνικῆς πολιτείας, γοητεύει ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην καὶ ἐνθουσιάζει τοὺς Νεοέλληνας καὶ ὁλόκληρον τὸν φωτισμένον κόσμον. Ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ ἔχει ἤδη κατατάξει τὸ μέγα γεγονός τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας εἰς τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν καὶ κατ' ἐννοιαν καὶ κατ' ἀξίαν καὶ ἐξ ἀπόψεως ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης. Οὐδεμία ἄλλη ἐπανάστασις ἐν Εὐρώπῃ ἢ ἐν Ἀμερικῇ εἶχε τὰς παγκοσμίους συνεπείας, τὰς ὁποίας παρουσίασεν ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1821. Εἶναι ἤδη γενικῶς παραδεδεγμένον, ὅτι ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη τῶν προγόνων μας κατὰ τῆς κυριάρχου Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸ αἴσιον ἀποτέλεσμα αὐτῆς α) κατερράκωσε τὴν Ἱερὰν Συμμαχίαν τῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης καὶ τὴν Πενταρχίαν, αἱ ὁποῖαι μετ' οὗ πολὺ διελύθησαν, β) ἐπέδρασεν εὐεργετικῶς εἰς τὴν πορείαν καὶ εἰς τὰς τύχας μικρῶν καὶ μεγάλων ἐθνῶν, ἐν-

ισχύσασα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ εἰς τὰ Βαλκάνια τὸ αἶσθημα τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, γ') ἐθεμελίωσε τὸ δίκαιον τῶν ἐθνοτήτων, τὸ ὁποῖον ἀπηλευθέρωσε λαοὺς καὶ ἐδημιούργησε κράτη καὶ τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν εἰς τὰς γενικὰς του γραμμὰς τὴν βάσην τοῦ ἰσχύοντος σήμερον Διεθνoῦς Δικαίου, δ') ἐνεφύσησε νέαν πνοὴν εἰς τὸν διανοούμενον κόσμον τῆς Δύσεως καὶ ε') ἐστερέωσεν εἰς σύμπαντα τὸν κόσμον τὴν ἰδέαν, ὅτι πᾶσα ξενικὴ κυριαρχία εἶναι παροδική.

Ἐάν ὁμως ὑπῆρξε τοιαύτη ἡ παγκόσμιος σημασία καὶ τόσον μεγάλαι αἱ κοσμοϊστορικαὶ συνέπειαι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, διὰ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ὁ μέγιστος σταθμὸς τῆς ἱστορικῆς πορείας του κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ ἡ ἀφειτηρία νέας περιόδου τοῦ ἐθνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Τὸ 21 θέλγει καὶ γοητεύει ἅπαν τὸ Ἑλληνικόν, ὄχι μόνον διότι ὑπῆρξεν ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐθνικῆς του ἐλευθερίας καὶ τῆς πολιτικῆς του ἀνεξαρτησίας μετὰ τόσων αἰῶνων δουλείαν ἀλλὰ καὶ διότι αὐτὸς καθ'ἑαυτὸν ὁ ἱερός μας ἀγὼν ὑπῆρξε μία τιτάνειος προσπάθεια ὀλοκλήρου τοῦ Ἔθνους, ἄνισος, ἀσύλληπτος ὡς λογικὸν γεγονός, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου τὸ Ἔθνος μας ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὸ ἀνώτατον ὄριον ὅλας τὰς ἀρχαίας ἀρετὰς του, καὶ ὁμως ὀλίγου ἐδέησε νὰ ἐξαφανισθῆ ἀπὸ τὴν σκηνὴν τῆς Ἱστορίας. Ὁ Νικόλαος Σπηλιᾶδης, ὁ ὁποῖος ἐξήσεν ἐκ τοῦ πλησίον τὸν ἀγῶνα καὶ ἐν συνεχείᾳ μετέσχε τῆς διοικήσεως τῆς νεοπαγοῦς Πολιτείας, ἀναλαβὼν ὑψηλὰ ἀξιώματα, ἔγραψεν ἐν τέλει τοῦ προλόγου τῶν πολυτίμων Ἀπομνημονευμάτων του: «Ἡ θεία πρόνοια καὶ ἀνέστησε καὶ ἔσωσε μετὰ πικρὰς δοκιμασίας τὴν Ἑλλάδα» (τόμ. 1, σελ. η').

Ἡ πολεμικὴ προσπάθεια τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων καὶ τῶν ἀνά τὸν κόσμον διεσπαρμένων ὁμοεθνῶν ἐν μέσῳ τῆς ἀπολυταρχικῆς καὶ ἀντιφιλελευθέρας Εὐρώπης, ἡ ὁποία προῆλθεν ἀπὸ τὸ Συνέδριον τῆς Βιέννης (1814-1815) καὶ τὴν ὁποίαν ἐστήριζον ἡ Ἱερὰ Συμμαχία καὶ ἡ Πενταρχία, δὲν ἔχει τὸ ὁμοίον της, κατ'ἀναλογίαν ἐξεταζομένη, εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν. Αἱ θυσίαι καὶ τὰ κατορθώματα τῶν πατέρων μας τοῦ 21, ὅμοια τῶν ὁποίων, ὑπὸ ἴσας συνθήκας, οὐδέποτε ἢ σπανίως ἀπαντᾷ ὁ ἐρευνητὴς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀποδεικνύουν ὅτι, ὅσάκις ὁ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας κατέστη συνείδησις καὶ ἰδεῶδες ὀλοκλήρου τοῦ λαοῦ καὶ ἀφύπνισε τὸ συνεδεῦον ὡς δίδυμος ἀδελφὸς τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν τῶν Ἑλλήνων ἡρωϊκὸν πνεῦμα τῆς θυσίας, τὸ ἐλληνικὸν μεγαλεῖον ἔφθασε μέχρι τοῦ Οὐρανοῦ.

Ἄλλως τε ὁ ἀγὼν τοῦ 21 δὲν εἶναι μόνον ψυχρᾶς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἀντικείμενον. Ἄν καὶ παρῆλθεν ἔκτοτε εἰς καὶ ἡμισυς αἰὼν, ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη ἀποτελεῖ ἀκόμη τὸ προσφιλέθον θέμα τῶν θρύλων καὶ τῶν παραδόσεων τῆς ἀστικῆς καὶ τῆς ὑπαίθρου κυρίως Ἑλλάδος καὶ ἐνυπάρ-

χει εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων ὡς ζῶσα δύναμις, ζυμωμένη μὲ τὰ κύτταρά των, κυκλοφοροῦσα εἰς τὸ αἷμά των, δύναμις εὐεργετικὴ καὶ γονιμοποιός. Ἡ νεωτέρα ἱστοριογραφία μας εὗρεν ἄφθονον τροφήν εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα καὶ εἰς τὰς ἀναριθμήτους περιπετείας του καὶ ἡ λογία καὶ ἡ λαϊκὴ μοῦσα εὗρεν ἀκένωτον πηγὴν τῶν ἐμπνεύσεών της εἰς τὴν μέθην τῆς πάλης καὶ τῆς τελικῆς νίκης τοῦ ἔθνους μας. Συχνότατα ἀκούει κανεὶς, καὶ σήμερον ἀκόμη, τοὺς ἀγρότας καὶ γενικῶς τοὺς χωρικοὺς μας νὰ τραγουδοῦν εἰς ὥρας εὐφροσύνης τὰ ἀπαράμιλλα δημοτικὰ τραγούδια τὰ ἀναφερόμενα εἰς τοὺς κλεφταρματολοὺς καὶ τὰ παλληκάρια τοῦ 21, νὰ ἐπαναλαμβάνουν τὰ ἱστορικά των ἀνέκδοτα καὶ νὰ διηγοῦνται τὰ ἀξιοθαύμαστα κατορθώματα καὶ τὰς βαρυτάτας θυσίας τῶν ἡρωϊκῶν ἀγωνιστῶν. Τὸ 21 ζῆ πάντοτε εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ οἱ πρωταγωνισταὶ του, ἀναδειχθέντες φύλακες πατρῶων θεσμῶν, δυσμαχώτατοι δὲ τοῖς ὑπεναντίοις, παραμένουν διὰ τὰς μετ' αὐτοὺς γενεάς πρότυπα ἡρωϊκοῦ βίου καὶ συγχρόνως ὁδηγοὶ καὶ διδάσκαλοι τῆς φιλοπατρίας καὶ τῆς αὐτοθυσίας.

Ἀπήχησιν ἄμεσον τῆς ψυχικῆς κλίσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὸ ἔπος τοῦ 21 καὶ οἶονεὶ ἀπόκρισιν εἰς ἔθνικόν αἴτημα ἀποτελεῖ ἡ ἀρξαμένη εὐθὺς μετὰ τὸν Ἀγῶνα καὶ ἐνταθεῖσα εἰς τὰς ἡμέρας μας ἔρευνα καὶ σπουδὴ τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Βεβαίως ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν μακροαίωνα ἐπικράτησιν, ἐμφανίζει τοὺς Ἕλληνας ἔχοντας ἰδιαιτέραν κλίσιν καὶ ἐπίδοσιν πρὸς τὴν ἱστορίαν, τὴν ἀφήγησιν δηλαδὴ γεγονότων εἰς κείμενα γραπτὰ. Πράγματι, οὐδὲν ἔθνος ἔχει τόσον πλουσίαν ἱστορικὴν λογοτεχνίαν, ὅσην οἱ Ἕλληνες. Οὐδέποτε ὁμως ἄλλοτε οἱ ἡμέτεροι ἐπιστήμονες, οἱ ἀσχολούμενοι εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἱστορίαν, εἶχον στρέψει τὴν προσοχὴν των μετὰ τόσου ζήλου καὶ τόσης ἀποδοτικότητος πρὸς τὰ αὐθεντικὰ ἱστορικὰ κείμενα, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀντλεῖται καθαρὰ, ἀνόθευτος, ἄνευ παραποιήσεων ἡ ἔθνικὴ μας ἱστορία τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἡ συστηματικὴ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν πολυτίμων ἱστορικῶν κειμένων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν τῶν νεωτέρων χρόνων ἦτο καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὄχι μόνον ἐπιστημονικόν, ἀλλὰ καὶ ἔθνικόν αἴτημα, ἡ δὲ ἔντονος ροπὴ τῶν εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν δυνάμεων τῆς χώρας μας πρὸς τὴν ἔρευναν καὶ τὴν μελέτην τῶν γραπτῶν μνημείων τῆς ἔθνικῆς ἱστορίας, ἀποτελεῖ χαρμόσυνον τῆ ἀληθείᾳ γεγονός, ἄξιον πάσης ἐξάρσεως. Καὶ δικαίως, διότι ὡς εἶναι γνωστόν, ἡ ἱστορία ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰς πηγὰς, ἧτοι ἀπὸ τὰ περισωθέντα ἴχνη τῶν σκέψεων καὶ τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος. «Ἡ ἱστορία ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν γραπτὰ μνημεῖα», ἔγραψεν ὁ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα μέγιστος τῶν ἱστορικῶν τῆς Γερμανίας Λεοπόλδος v. Ranke. Ὅπου δὲν ὑπάρχουν πηγαί,

δὲν ὑπάρχει καὶ ἱστορία, καὶ διὰ τοῦτο, ἀκριβῶς, ἐκτεταμέναι περίοδοι τοῦ παρελθόντος παρέμειναν ἄγνωστοι, ἐφ' ὅσον τίποτε δὲν δύναται νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν ἔλλειψιν πηγῶν. Βεβαίως, δὲν ἔχομεν τὰς αὐτὰς δυσκολίας δι' ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας. Ἐποχαὶ τῆς ἱστορίας περὶ τὰς ὁποίας ἀσχολοῦνται οἱ ἱστορικοὶ ἀπὸ μακροῦ, ἔφθασαν ἤδη εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὀριμότητος, ὥστε ὅλα τὰ περισωθέντα καὶ εἰς αὐτὰς ἀναφερόμενα μνημεῖα κατέστησαν γνωστά, ἐταξινομήθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν. Ἄλλ' αἱ περίοδοι τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ τῆς Νέας Ἱστορίας ἔχουν εἰσέτι ἀνάγκην ἐρευνητικῆς προπαρασκευῆς, διότι πολλὰ μνημεῖα τῆς ἱστορίας, ἀναφερόμενα εἰς αὐτὰς, τυγχάνουν εἰσέτι ἀνέκδοτα ἢ ἔχουν πλημμελῶς ἐκδοθῆ.

Ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς, χρήζουν εἰσέτι μεγάλης ἐρεύνης α) ἡ περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας καὶ β) ἡ περίοδος ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν προπαρασκευὴν καὶ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821.

Ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην περίοδον, δύναμαι νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ἐπεκράτησεν ἀταξία τις εἰς τὴν ἐκδοσιν τῶν ἱστορικῶν πηγῶν. Πολλὰ χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα παραμένουν εἰσέτι ἀνέκδοτα. Ἄλλα ἐξεδόθησαν παρ' ἀναρμοδίων καὶ ἀδαῶν μετὰ τοιούτων σφαλμάτων, ὥστε καθίσταται ἀναγκαῖα ἡ ἐπανέκδοσις των. Τέλος, πλῆθος ἄλλων ἐξεδόθησαν καλῶς εἰς αὐτοτελῆ βιβλία, εἰς περιοδικὰ καὶ εἰς ἐφημερίδας, ἀλλὰ καὶ τούτων στερούμεθα ἀναγραφῆς, καταλόγου, εὔρετηρίου. Ἄς ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἓνα καὶ ἡμισὺν αἰῶνα διανύσαντες ἐλευθέρου βίου, δὲν ἔχομεν ἐνιαίαν βιβλιογραφίαν τῶν περὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21 μελετημάτων. Τοιοῦτό τι ἐπεχείρησεν ὁ αἰμίμηστος Σπυρίδων Λάμπρος τὸ 1895 εἰς τὸ ἱστορικὸν του φροντιστήριον διὰ τῶν φοιτητῶν, ἀλλ' ἀνεκόπη τὸ ἔργον ἐκεῖνο, ἀγνοοῦμεν δὲ ποῦ εὔρισκεται τὸ πλῆθος τῶν συνταχθέντων δελτίων. Τοῦτ' αὐτὸ ἐπεχείρησαν ἐν συνεχείᾳ καὶ ἄλλοι πανεπιστημιακοὶ καθηγηταὶ τῆς Ἱστορίας, ἀλλ' ἄνευ θετικοῦ ἀποτελέσματος.

Ὁ χαλκέντερος Γιάννης Βλαχογιάννης, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀναγνωρίζει ἀνυπολόγιστον ὀφειλὴν ἡ ἱστοριογραφία τοῦ 21, συνεκέντρωσε μέγιστον ἀριθμὸν βιβλίων καὶ φυλλαδίων καὶ ἀποκομμάτων καὶ σπαραγμάτων καὶ ἀπεδελτίωσε τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν περιοδικῶν καὶ τῶν ἐφημερίδων μέχρι καὶ τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του, ἐπιτυχῶν οὕτω τὴν πληρεστέραν ἀναγραφὴν τῶν περὶ τοῦ Ἀγῶνος καὶ τῶν φορέων του δημοσιευμάτων. Ἄλλὰ τὸ μεγαλειῶδες σχέδιόν του, περιλαμβάνον τὸ μέγα ἔργον τὸ ὁποῖον ἔφερεν εἰς πέρας, καὶ τὸ εἰσέτι μεγαλύτερον τὸ ὁποῖον προητοίμαζεν, ὑπερέβαινε τὰ κοινὰ ἀνθρώπινα μέτρα καὶ τὸν περιωρισμένον ἀνθρώπινον βίον. Εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ Βλαχογιάννη καὶ τῶν συνεργατῶν του ἐσώθη σχεδὸν ἀκεραία καὶ εὔρισκεται

ἀσφαλῆς εἰς δημόσιον ἴδρυμα, διὰ ν'ἀποτελέσῃ ἀφειτηρίαν καὶ πλουσίαν πηγὴν διὰ ποικίλας δημιουργίας.

Ὅμιλῶν περὶ βιβλιογραφίας τοῦ Ἀγῶνος ὀφείλω νὰ μνημονεύσω τὴν φιλότιμον πρᾶσπάθειαν τοῦ κ. Σώζοντος Θωμοπούλου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐξέδωκε διὰ τῆς Διευθύνσεως ἐκδόσεων τοῦ Ἀρχηγείου Στρατοῦ τεύχη τινὰ περιλαμβάνοντα τὰς αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τῆς περὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας. Τὸ τελευταῖον τεύχος, κυκλοφορήσαν πρὸ ἔτους, ἀναφέρεται εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1797 καὶ ἔντεϋθεν ἐκδόσεις καὶ περιλαμβάνει 1550 λήμματα μετὰ χρησιμωτάτων εὔρετηρίων καὶ πινάκων.

Ἀλλὰ βεβαίως, μία πλήρης βιβλιογραφία περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἔργον ἀτομικῆς πρωτοβουλίας, ὅσον φιλότιμος καὶ εὐγενής καὶ ἂν εἶναι αὕτη, ἀλλ'ἔργον ὁμαδικῆς προσπάθειας, τὸ ὁποῖον μόνον ἴδρυμά τι πνευματικὸν διαθέτον χεῖρας πολλὰς καὶ ἐξειδικευμένας δύναται νὰ φέρῃ εἰς πέρας.

Δὲν ἔχομεν ἐπίσης γενικὸν ἀναλυτικὸν κατάλογον, οὐδὲ κἂν γενικὸν εὔρετήριον κεφαλαιῶδες, τῶν πηγῶν τοῦ Ἀγῶνος τῶν διεσπαρμένων εἰς τὰ ποικίλα πνευματικὰ ἴδρύματα τῆς χώρας μας, τὰ ὁποῖα, ἄρμοδίως ἢ ἀναρμοδίως, φυλάσσουν καὶ συγκεντρώνουν εἰσέτι πηγὰς τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς, ὡς γνωρίζουν οἱ εἰδικῶς ἀσχολούμενοι, ἔχουν γίνῃ εἰς τὸ παρελθὸν καὶ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ γίνονται πολλαὶ παρερμηνεῖαι εἰς τὴν σπουδὴν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἱστορίας, εἰς τὸν χώρον τῆς ὁποίας ὑπάρχει εἰσέτι πολλὴ σύγχυσις καὶ πολλὴ παραποίησις. Αἱ παραποίησεις αὗται τῆς ἔθνικῆς μας ἱστορίας, ὅταν δὲν εἶναι ἔργον πολιτικῆς σκοπιμότητος ἢ ἀπατηλῆς ἱστορικῆς μεθόδου, ὀφείλονται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παλαιότεροι Ἑλληνες ἱστοριογράφοι ἤρκοῦντο εἰς τὰ ὑπάρχοντά ἔντυπα βοηθήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα σφαλμάτων, ἐξ ἀγνοίας δὲ ἢ ἐξ ἄλλων δυσχερειῶν ἀπέφευγον νὰ ἐγκύπτουν εἰς τὰς σύθετικὰς ἱστορικὰς πηγὰς, διὰ τῆς μελέτης τῶν ὁποίων καὶ μόνον εἶναι δυνατὸν καὶ τὰ σφάλματα νὰ διορθωθοῦν καὶ αἱ παραλείψεις νὰ συμπληρωθοῦν.

Αἱ ἀδυναμίαι αὗται δὲν σημαίνουν βεβαίως, ὅτι δὲν ἔγινεν εἰς τὴν χώραν μας πολλὴ καὶ ἀξιόλογος ἐρευνητικὴ ἐργασία. Ἐκτὸς τῶν διακεκρμένων ἱστοριοδ.φῶν Παπαδοπούλου-Κεραμέως καὶ Κωνσταντίνου Σάθα, ὁ μέγας ἱστορικὸς Σπυρίδων Λάμπρος κατηνάλωσε τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ βίου του εἰς τὴν ἐρευναν καὶ τὴν ἐκδοσιν πηγῶν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἐν συνεχείᾳ δὲ οἱ κατ'ἐπάγγελμα ἱστορικοὶ καὶ τινες ἐρασιτέχναι ἐπέδειξαν ἰδιάζουσιν περὶ τὴν ἐρευναν καὶ τὴν ἐκδοσιν τῶν πηγῶν ἐπίδοσιν, στηρίζοντες κατὰ κανόνα τὰς

συνθετικὰς καὶ τὰς ἐπὶ μέρους ἐργασίας των εἰς ἐκδεδομένα ἢ καὶ ἀνέκδοτα μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Ἐὰν ἱστορία εἶναι α) ἡ ἀπομνημόνευσις τοῦ παρελθόντος, β) ὁ ἀντικειμενικὸς χαρακτηρισμὸς προσώπων, ομάδων καὶ ἐποχῶν, καὶ γ) ἡ συναγωγή συμπερασμάτων, πῶς εἶναι δυνατόν ὁ καλοπροαίρετος ἐργάτης τῆς ἐπιστήμης ταύτης νὰ στηριχθῆ εἰς τὰ παλαιὰ λαθοβριθῆ ἱστορικὰ συγγράμματα, χωρὶς νὰ πλανηθῆ καὶ εἰς τοὺς τρεῖς στόχους τῆς ἐπιστήμης του; Ἄνευ τῆς ἐρεῦνης τῶν πηγῶν, ἡ ἀπομνημόνευσις τοῦ παρελθόντος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀκριβῆς, ἐπαναλαμβανομένων ἀκρίτως ὄλων τῶν παλαιῶν σφαλμάτων, εἶναι δὲ κοινὸς τόπος ὅτι ψευδῆς ἢ ἐλλιπῆς ἱστορία ὀδηγεῖ κατ'ἀνάγκην εἰς ψευδεῖς ἢ ἐπισημαεῖς κρίσεις καὶ εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Διὰ τοῦτο ὁ Ἕλλην ἱστορικὸς, ἐφ'ὅσον πλείσται πηγαὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀποκείμεναι ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, παραμένουν εἰσέτι ἀνέκδοτοι, ὀφείλει ν'ἀσχολῆται εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ τὴν ἐκδοσὶν τῆν πηγῶν τούτων καὶ νὰ γνωρίζῃ καλῶς τὴν Εὐρετικὴν (Heuristik) τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἐν τῶν κυρίων ἔργων -λογικῶς τὸ πρῶτον- τοῦ ἱστορικοῦ. Ἄς σημειωθῆ ἄλλως τε ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν μας ἐνετάθη ὑπὲρ ποτε ἄλλοτε ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἐπομένως καὶ ἡ ἱστορικὴ. Εἰς τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας εἶναι προφανῆς ἡ κατίσχυσις τῆς ἐρευνητικῆς τάσεως, ἡ ὁποία συνεχῶς ἐκτοπίζει τὴν μεγαλόστομον ἐκθεσὶν τῆς ἱστορικῆς ὕλης, εἰς τὴν ὁποίαν τόσον ἠρέσκοντο οἱ ἱστορικοὶ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἰδικοῦ μας. Ὁ Renan ἔγραψεν ἤδη πρὸ πολλοῦ: «Δὲν πιστεύω νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόκτησις σαφοῦς γνώσεως τῆς ἱστορίας, τῶν ὁρίων αὐτῆς καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐμπιστοσύνης, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἔχωμεν εἰς τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐρεῦνης, ἄνευ τῆς ἕξεως τοῦ χειρίζεσθαι τὰ πρωτότυπα μνημεῖα». (Essai de morale et de critique, Paris, 1859, σελ. 36). Ἄλλως τε τὰ αὐθεντικὰ ταῦτα μνημεῖα τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι πλέον ἀπρόσιτα ἢ δυσπρόσιτα εἰς τὸν ἐρευνητὴν ὡς ἄλλοτε. Ἡ τελειοποίησις τῶν μηχανικῶν μέσων, αἱ μεγάλαι πρόοδοι τῆς φωτογραφίας καὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν αἱ ὁποῖαι πηγάζουν ἐξ αὐτῆς, καὶ ἰδίᾳ ἡ εὐρυτάτη διάδοσις τῆς μικροφωτογραφίας (microfilm), ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ἐφαρμογῶν τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καὶ γενικῶς ἡ πρόοδος τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν κατέστησαν εἰς τὰς ἡμέρας μας εὐχερῆ καὶ σχεδὸν ἀδάπανον τὴν ἔρευναν τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τοῦ 21. Αἱ πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 εἶναι τῆ ἀληθείᾳ ἄφθονοι. Μέγα μέρος τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου ἐξεδόθη ἤδη τύποις καὶ εὐρίσκεται εἰς τὴν διάθεσιν τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων καὶ τοῦ φιλόστορος κοινοῦ. Δύναμαι νὰ ἀναφέρω

ένδεικτικῶς τὰ δημοσιεύματα τοῦ Ἀντωνίου Λιγνοῦ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Κοινότητος Ὑδρας καὶ εἰς τὸ ἀρχεῖον τῶν Κουντουριωτῶν (συμπληρωθὲν [τὸ τελευταῖον τοῦτο] τῇ πρωτῆ βουλίᾳ μου ἐν τῇ «Βιβλιοθήκῃ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους»), τὰς ἐκδόσεις προσωπικῶν ἀρχείων πρωταγωνιστῶν τοῦ ἀγῶνος τοῦ 21 (Διονυσίου Ρώμα, Ἀνδρέου Λόντου κ.ἄ.) καὶ μικρῶν συλλογῶν ἐγγράφων, μάλιστα δὲ τὸ τεράστιον ἐκδοτικὸν ἔργον τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἐργατικότητά του καὶ τὸν ἔρωτά του πρὸς τὸ 21 ἐπλούτισε τὰ πηγὰς τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας ὅσον οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐργασθέντων εἰς τὸν τόμῳ τοῦτον τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης. Ἀξιόλογον ὡσαύτως εἶναι τὸ ἐκδοτικὸν ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Ἀποστόλου Δασκαλάκη (Κείμενα - Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμ. 1-6) ὡς καὶ τὸ ἐκδοτικὸν ἔργον τοῦ καθηγητοῦ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Ἀποστόλου Βακαλοπούλου, ὅστις, παραλλήλως πρὸς τὴν ἐκτενῆ Ἱστορίαν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, δημοσιεύει ἀπὸ τοῦ 1965 ἰδίαν σειρὰν ὑπὸ τὸν τίτλον «Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ». Ἐγὼ προσωπικῶς ἐδημοσίευσσα εἰς τὴν ἦν ἴδρυσα «Βιβλιοθήκην τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους» πολλὰ ἐγγραφα καὶ κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 21, ἐξέδωκα ἐκτὸς τῆς βιογραφίας καὶ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου διὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας) περιέλαβε τὸ ἐπιμελεῖα μου δημοσιευόμενον Ἀρχεῖον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, τοῦ ὁποίου ἐκυκλοφορήθησαν ἤδη τέσσαρες τόμοι, περιλαμβάνοντες δημόσια καὶ ἰδιωτικά πολὺτιμα ἐγγραφα μέχρι καὶ τοῦ 1824.

Ἐκ τοῦ σπουδαιότητος τούτου ἱστορικοῦ ἀρχείου ἔχει προγραμματισθῆ κατ'ἀρχὴν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἡ δημοσίευσις τῶν ἐγγράφων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς περιόδους τοῦ Ἀγῶνος καὶ τοῦ Καποδίστρια. Ποίαν σημασίαν ἔχει τὸ ἀρχεῖον Μαυροκορδάτου διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀγῶνος καὶ γενικώτερον διὰ τὴν νεοελληνικὴν ἱστορίαν μέχρι τοῦ 1865, ἢμποροῦμεν νὰ συλλάβωμεν, ἂν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως, κατὰ μὲν τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως ὁ μεγαλύτερος πολιτικὸς καὶ διπλωματικὸς νοῦς μεταξὺ τῶν ἐν Ἑλλάδι πρωταγωνιστῶν, κατὰ δὲ τοὺς μετέπειτα χρόνους, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν αἱ δυσχερεῖς ἀπαρχαὶ τῆς ἐλευθέρου ἑλληνικῆς πολιτείας, ἡ δεσπόζουσα κατὰ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν μετριοπάθειαν μορφή τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς Ἑλλάδος. Παραλλήλως, καὶ ἄλλοι ἐρευνηταὶ ἐδημοσίευσαν εἰς μικροτέραν κλίμακα, μετὰ ἢ ἄνευ συστήματος, πολλὰ κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς παλιγγενεσίας.

Παρὰ ταῦτα, παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτον μέγιστον μέρος τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, ἀποκειμένων εἰς ἀρχεῖα καὶ ἄλλα πνευ-

ματικά ἰδρύματα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς. Ἀνέκδοτον παραμένει ἐν τῷ συνόλῳ του - παρά τὰς σποραδικὰς δημοσιεύσεις ἐγγράφων - ὁ ἐπίσημον ἀρχεῖον τοῦ Ἀγῶνος τὸ ἀποκεῖμενον εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὰ δημόσια ἐγγραφα τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ τῶν διαφόρων Μινιστηρίων καὶ κρατικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου. Ἀνέκδοτοι παραμένουν ὡσούτως σπουδαῖαι συλλογαὶ ἐπισήμων καὶ ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, μικραὶ συλλογαὶ περιλαμβάνουσαι ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα καὶ σημαντικὰς ἀλληλογραφίας, φυλασσόμεναι εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, εἰς τὴν Ἱστορικὴν καὶ Ἐθνολογικὴν Ἑταιρείαν τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη, εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην εἰς τὴν Γεννάδιον καὶ εἰς ἄλλα ἰδρύματα τῆς πρωτεύουσας καὶ εἰς τὰ τοπικὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα τῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ ἔκδοσις ὅλων τούτων τῶν πολυτίμων πηγῶν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Μόνον ἰσχυρὸς κρατικὸς ὀργανισμὸς θὰ δυνηθῆ νὰ φέρῃ εἰς φῶς μετὰ προγράμματος καὶ ἐπιστημονικοῦ συστήματος τὸ ἄφθονον εἰς ποσότητα καὶ σπουδαιότατον εἰς ποιότητα ἀρχεῖακόν τοῦτο ὕλικόν.

Θὰ ἦτο ὁμως οὐσιώδης παράλειψις, ἐὰν δὲν ἐμνημόνευα ἐνταῦθα τὸ σημαντικώτατον ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐπιτελοῦν εἰς τὸν τομέα τῆς καταγραφῆς καὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος δύο ἰδρύματα τῶν Ἀθηνῶν, τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων.

Τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, διὰ τοῦ ἐμπειροτάτου περὶ τὴν ἀρχαιονομίαν προσωπικοῦ, ἀνέλαβον ὑψίστης σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀγῶνος καὶ τῆς νεωτέρας περιόδου ἔργον, ἦτοι τὴν ἀναγραφὴν τῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 εἰς περιλήψεις καὶ περικοπὰς. Τοῦ μακροπνόου ἔργου ἐξεδόθησαν ἤδη τέσσαρες τόμοι κατὰ τὰ ἔτη 1971 καὶ 1974, περιλαμβάνοντες εἰσέτι περιγραφικοὺς καταλόγους καὶ εὔρετήρια τῶν ἐν τοῖς ΓΑΚ ἀποκειμένων συλλογῶν καὶ ἐπὶ πλέον ἐν εἰσογωγῇ τὰ ἐπίσημα ἀρχεῖακὰ κείμενα, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν συγκρότησιν καὶ τὴν φύλαξιν τῶν ἀρχείων, τῶν χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως, τῆς Καποδιστριακῆς περιόδου μέχρι τῆς καταργήσεως τοῦ Ἀρχιεφυλακείου (1834), τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου μέχρι τοῦ ἔτους 1913, προηγουμένου τῆς ἰδρύσεως τῆς ὑπηρεσίας τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους. Οἱ τόμοι οὗτοι, ὑπ'ἀριθμὸν 10, 11, 12, 13 τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, πεπλουτισμένοι δι'ἀλφαβητικοῦ εὔρετηρίου προσώπων, τόπων καὶ ἀρχῶν, ἀποβαίνουν ἀνεκτίμητα βοηθήματα εἰς χεῖρας τῶν ἱστοριοδιφῶν. Ὄταν δὲ ὀλοκληρωθῆ ἡ σειρὰ αὕτη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐγγυᾶται ὁ ζῆλος τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῶν συνεργατῶν του, θὰ ἔχωμεν πλήρη εἰκόνα τῶν περιεχομένων τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους καὶ ἐπὶ πλέον τὰς

περιλήψεις όλων τῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 τῶν φυλασσομένων εἰς τὸ σεμνὸν τοῦτο ἴδρυμα, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸν κατ' ἐξοχὴν ναὸν τῆς ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος.

Ἀνάλογος, ἐξ ἴσου ρωμαλέα προσπάθεια, ἀναφερομένη εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τοῦ Ἀγῶνος καὶ τῆς ἀμέσως μετ' αὐτὸν περιόδου καταβάλλεται μετὰ θελήσεως καὶ δυνάμεως ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Τὸ ἴδρυμα τοῦτο, πρῶτον ἀνεδημοσίευσε τοὺς δύο τόμους τῶν Ἀρχείων τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας τοὺς ἐκδοθέντας ἀντιστοίχως τὸ 1857 καὶ τὸ 1862, ἀλλὰ μετὰ διορθώσεως πολλῶν ἡμαρτημένων, καὶ κυρίως μετ' ἀλφαβητικῶν πινάκων, οἱ ὅποιοι καθιστοῦν αὐτοὺς προσιτοὺς καὶ εὐχρήστους. Ἐν συνεχείᾳ προέβη εἰς τὴν ἐκδοσιν ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῶν ἐν αὐτῷ ἀποκειμένων, ἀνεκδότων κατὰ τὸ πλεῖστον, κειμένων τῶν πρακτικῶν, διακηρύξεων, ἀποφάσεων, ψηφισμάτων, πρωτοκόλλων ἐγγράφων τῶν Βουλῶν καὶ τῶν Ἐθνικῶν Συνελεύσεων μέχρι τοῦ 1832, ὡς καὶ τῶν πολιτικῶν συνταγμάτων, τῶν Ὄργανισμῶν δικαστηρίων καὶ λοιπῶν ἐπισήμων κειμένων, τὰ ὁποῖα ἐψηφίσθησαν κατὰ τὰς περιόδους αὐτάς, εἰς μίαν θαυμασίαν σειρὰν ἐξ ἑννέα τόμων εἰς 4ον σχῆμα ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας». Οἱ τόμοι οὗτοι ἐπλούτισθησαν διὰ λεπτομερεστάτων ἀλφαβητικῶν εὑρετηρίων ὀνομάτων, τόπων, θεσμῶν καὶ θεμάτων, ἐπὶ πλεόν δὲ διὰ φωτοτυπιῶν χαρακτηριστικῶν κειμένων καὶ δι' εἰκόνων τῶν κυριωτέρων ἀξιωματούχων τῶν Ἐθνικῶν Συνελεύσεων. Διὰ νὰ κατανοηθῆ καλύτερον ἡ σημασία τῆς ἐκδοθείσης ταύτης σειρᾶς τῶν ἐπισημοτάτων πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀγῶνος, τῆς Καποδιστριακῆς περιόδου καὶ τῆς ἀμέσως μετ' αὐτὴν ἀρχομένης ἀνησύχου περιόδου μέχρι τῆς καθόδου τοῦ Ὀθωνος, ὑπενθυμίζω τί ἔγραψεν ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, κρίνων τὴν ἐκδοσιν τοῦ Α' τόμου τῶν Ἀρχείων τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας εἰς τὴν ἐφημερίδα «Ὁ Ἕλληνας» τῆς 10 Νοεμβρίου 1858. Ἀφοῦ ἐσημείωσεν ἀμαρτήματά τινα, τὰ ὁποῖα, σημειωτέον, ἡ νέα ἐκδοσις διώρθωσε, κατέληξεν ὡς ἑξῆς: «Ταῦτα ὅμως προεκθέντες, ἐπὶ μόνῳ βεβαίως τῷ εἰλικρινεῖ σκοπῷ τοῦ νὰ καταστήσωμεν τὸ ἔργον τοῦτο τῆς Βουλῆς ὅσον ἐνδέχεται ἄξιον τοῦ μεγάλου ἔθνικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ σκοποῦ, ὃν προέθετο, δὲν διστάζομεν νὰ ἐπαναλάβωμεν τὸν ἔπαινον ὃν καὶ ἄλλοτε ἐλάβομεν ἀφορμὴν νὰ ἀπονεύωμεν ... καὶ νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι τοσαύτην ἀποδίδομεν εἰς τὴν συλλογὴν ταύτην ἀξίαν, ὥστε ἀπὸ τοῦδε καὶ μόνον θεωροῦμεν δυνατὴν τὴν συγγραφὴν ἱστορίας τῆς ἡμετέρας ἐπαναστάσεως, διακαιουμένης ὅπως οὖν νὰ φέρῃ τῆς Ἱστορίας τὸ ὄνομα...».

Τί θὰ ἔγραφεν ἄραγε ὁ ἀείμνηστος Παπαρρηγόπουλος, ἂν ἔζη σήμερον καὶ ἔβλεπε τὴν ἐπιβλητικὴν ταύτην σειρὰν, περιλαμβάνουσαν τόσον

μέγα πλῆθος ἀθηντικῶν κειμένων ἐκφραζόντων τὸν στοχασμὸν καὶ τὴν βούλησιν τοῦ ἐν ἐπαναστάσει Ἔθνους.

Τὸ λαμπρὸν τοῦτο ἔργον ὀφείλεται κατὰ κύριον λόγον εἰς ἐπιτροπὴν ἐξ εἰδικῶν καθηγητῶν τελοῦσαν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πρώην γενικοῦ γραμματέως τῆς Βουλῆς Β. Κρασίτη, ἡ ὁποία συνεργαζομένη μετὰ τῶν διευθυντῶν τῆς Βιβλιοθήκης Ἰω. Παπαϊκονόμου καὶ Σπ. Μουρελάτου καὶ τῶν συνεργατῶν των, ἔφερον εἰς αἴσιον πέρας τὴν θαυμασίαν ταύτην ἔκδοσιν, παρεσκεύασε δὲ καὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν λυτῶν ἐγγράφων τῆς περιόδου τῆς Ἐπαναστάσεως, τῶν ἀποκειμένων εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Βουλῆς.

Ἄλλὰ τὸ μέγα κενὸν πρὸ τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ὁ ἱστοριογράφος τοῦ Ἀγῶνος, ὅταν μάλιστα δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ ἱστοριοδίφης, ἀναφέρεται εἰς τὰς ἀρχεϊκὰς συλλογὰς τὰς ἀποκειμένας εἰς τὰ εἰδικὰ ἰδρύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Εἰς τὰ Βρεταννικὰ Ἀρχεῖα καὶ τὸ Βρεταννικὸν Μουσεῖον¹, εἰς τὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας καὶ εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων τῆς Γαλλίας, εἰς τὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βιέννης, τῆς Ρωσίας, τῆς Βαυαρίας, τῆς Ἀμερικῆς κλπ. (ἄς μὴν ἀναφέρω τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀκόμη ἀπρόσιτα), ὑπάρχουν χιλιάδες ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀναφερομένων εἰς τὰς σχέσεις τῶν ξένων κρατῶν μετὰ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν περίοδον 1821-1832. Σποραδικαὶ μόνον ἐκδόσεις ἐγγράφων τινῶν ἐκ τοῦ θησαυροῦ τούτου εἶδον τὸ φῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Ἐσχάτως μάλιστα ἔγινεν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν διὰ τοῦ Κέντρου Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ σημαντικωτάτη ἐργασία ἐπισημάνσεως καὶ μικροφωτογραφήσεως τῶν πηγῶν τούτων, κυρίως τῶν ἐν Βιέννῃ καὶ Λονδίῳ φυλασσομένων. Ἄλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ πλεῖστον μέρος τῶν ἱστορικῶν τούτων πηγῶν παραμένει ἀνέκδοτον καὶ χρειάζονται δαπάναι καὶ ἀποδημίαι καὶ ἄλλη μακρὰ καὶ ἐπίπονος ἐργασία, διὰ νὰ γίνουν προσιτὰ εἰς τὸ εὐρὸν κοινόν.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας, ἀντιλαμβάνεται πᾶς τις εὐκόλως, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ βεβαίως πλήρης ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21. Θὰ χρειασθῇ, νομίζω, ἀκόμη, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ νέου ρυθμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης καὶ τῶν νέων τεχνικῶν μέσων, μία εἰκοσαετία, διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἔκδοσις ἢ τοῦλάχιστον ἡ πλήρης καταγραφή καὶ ἀποδελτίωσις ὅλων τῶν οὐσιωδῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου τοῦ Ἀγῶνος. Τότε μόνον ὁ ἰσχυρὸς συνθετικὸς νοῦς θὰ δυνηθῇ, κα-

1. Ἴδὲ Μ. Σακελλαρίου, Πηγὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, σύντομο κατατοπιστικὸν διάγραμμα, Ν. Ἐστία, τόμ. 39 (1946), σελ. 26 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, τὰ ἀγγλικὰ κρατικὰ ἀρχεῖα καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ ἱστορία, Ν. Ἐστία, τόμ. 40 (1946), σελ. 654 κέ.

τέχων πάσας πανταχόθεν τὰς εἰδήσεις καὶ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν ὄλους τοὺς δημιουργικοὺς παράγοντας τῆς ἱστορίας, νὰ περιγράψῃ καὶ νὰ κρίνῃ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ νὰ συνθέσῃ μίαν πλήρη, κατὰ τὸ ἀνθρωπίνως δυνατὸν, ἱστορίαν τοῦ πολυμόρφου καὶ πολυσχιδοῦς ἀγῶνος τῆς Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας.

Ἄλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει βεβαίως ὅτι οἱ ἱστορικοὶ συγγραφεῖς καὶ γενικώτερον οἱ μελετηταὶ τῆς περιόδου ἐκείνης ὀφείλουν νὰ σταυρώσουν τὰς χεῖράς των ἀναμένοντες τὴν καθολικὴν ἔκδοσιν τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰ ἀρχαικὰ ἰδρύματα, εἰς τὰς βιβλιοθήκας καὶ εἰς τὰ μουσεῖα τῆς Οἰκουμένης. Ἀντιθέτως, ἤμποροῦμεν νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα παρ' ἡμῖν συνεχίζεται καὶ διεξάγεται τώρα μετὰ πλείστου ζήλου, ἡ δὲ ἱστορικὴ φιλολογία καὶ ἡ καθαρὰ ἱστοριογραφία ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν ὑπὸ συζήτησιν περίοδον ἀκμάζει, κορυφωθείσα κυρίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Ὡς εἶπον καὶ προηγουμένως, καμμία ἄλλη περίοδος τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας δὲν συγκινεῖ τοὺς ἱστοριογράφους καὶ τοὺς λογοτέχνας ὅσον ἡ περίοδος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ τῆς πρώτης Ἑλληνικῆς Πολιτείας. Πλήθος ἐπιστημόνων ἀλλὰ καὶ ἐρασιτεχνῶν αἰσθάνονται ἰδιαίτερον θέλητρον ἐργαζόμενοι ἐπὶ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐποχῆς καὶ διερευνῶντες τὰς κατὰ τόπους περιπετείας τοῦ Ἀγῶνος καὶ τὰ ἡρωϊκὰ ἔργα τῶν μαχίμων ἀνδρῶν καὶ τῶν λογίων καὶ τῶν προκρίτων.

Ἀκολουθοῦμεν οὕτω μίαν παράδοσιν, αἱ ἀπαρχαὶ τῆς ὁποίας χρονολογοῦνται εὐθὺς μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀγῶνος καὶ τῆς ὁποίας θεμελιωταὶ εἶναι οἱ ἀπομνημονευματογράφοι καὶ οἱ πρῶτοι ἱστοριογράφοι τοῦ Ἀγῶνος.

Θεμελιώδη πηγὴν τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 ἀποτελοῦν τὰ Ἀπομνημονεύματα, τὰ ὁποῖα ὀφείλομεν εἰς ἐπιφανεῖς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀγωνιστὰς τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21, καὶ τὰ ὁποῖα εὐστόχως ἐχαρακτηρίσθησαν «ἡρωϊκὰ κείμενα τοῦ Ἀγῶνος».

Ἀπομνημόνευμα. Τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ λόγου, τὸ ἀπομνημόνευμα, προῆλθεν ἐκ τῆς πάλης τοῦ ἀνθρώπου νὰ διασώσῃ ἑαυτὸν ἀπὸ τὴν φθορὰν τοῦ πανδαμάτορος χρόνου. Μέλημα τοῦ ἀπομνημονευματογράφου εἶναι νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν προέκτασιν τῆς προσωπικότητός του εἰς τὸν μέλλοντα χρόνον.

Λέγοντες ἀπομνημονεύματα ἐννοοῦμεν τὴν ἐξιστόρησιν γεγονότων, γενικοῦ ἢ μερικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ δράστου ἢ καὶ τοῦ ἀμέσου θεατοῦ τῶν γεγονότων. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ ἱστορικοῦ λόγου, κέντρον τῆς διηγήσεως εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἀφηγητής. Διὰ τῶν γραμμῶν τῆς ἀφηγήσεως τοῦ ἀπομνημονευματογράφου διέρχεται ἡ ἀλήθεια οὐχὶ

πάντοτε οἷα πράγματι ὑπῆξεν, ἀλλ'ὡς εἶδεν αὐτὴν ὁ ἀφηγητὴς ἢ ὁ λαός. Ὁ ἀπομνημονευματογράφος διηγεῖται πάντα ὅσα ἔχουν σχέσιν πρὸς τὸ ἄτομόν του, ἀδιαφορῶν διὰ τὸ βάθος των. Ἡ ἀφαίρεσις δὲν εἶναι ἔργον ἰδικόν του, ἀλλ'εὐθύνη τοῦ ἱστορικοῦ. Τὰ ἀπομνημονεύματα μᾶς μεταδίδουν ζωηρὰν εἰκόνα τῶν πραχθέντων ὑπὸ τοῦ διηγουμένου αὐτά, ἀλλ'οὐχὶ σπανίως ἐμποιοῦν εἰς ἡμᾶς τὴν αἴσθησιν, ὅτι ὁ γράφων φιληδεῖ αὐταρέσκως εἰς τὰ καθ'ἑαυτόν, προβάλλων ὑπὲρ τὸ δέον τὴν προσωπικότητά του¹. Καὶ κατὰ τοῦτο ἀκριβῶς διαφέρουν τῆς χρονογραφίας, διότι εἰς αὐτὰ δὲν ἐξαφανίζεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀφηγητοῦ ὡς συμβαίνει ἐν τῇ χρονογραφίᾳ, ἀλλ'ἀντιθέτως δεσπόζει τοῦτο εἰς ὅλην τὴν διήγησιν.

Διαφέρουν ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἡμερολόγια καὶ τὰς ἐφημερίδας, διότι ταῦτα μὲν γράφονται συγχρόνως πρὸς τὰ γεγονότα ἢ ἀμέσως μετ' αὐτά, ἐνῶ τὰ ἀπομνημονεύματα συντάσσονται μετὰ τινὰ χρόνον, συνήθως μακρόν, ἀπὸ τῶν γεγονότων.

Ἡ μορφή τοῦ λόγου εἰς τὰ ἀπομνημονεύματα εἶναι συνήθως πεζός, σπανιώτατα ἔμμετρος², ἢ δὲ γλωσσικὴ μορφή αὐτῶν εἶναι συνήθως ἀπλή, διότι ἀπλοῖ τυγχάνουν κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ οἱ ἀπομνημονευταὶ τῆς περιόδου ταύτης.

Ἀναλόγως πρὸς τὸ περιεχόμενόν των, τὰ ἀπομνημονεύματα διακρίνονται εἰς τὰς ἑξῆς κατηγορίας:

- α) πολεμικὰ ἢ στρατιωτικὰ
- β) πολιτικὰ
- γ) ἐκκλησιαστικὰ
- δ) περιηγητικὰ καὶ
- ε) καλλιτεχνικὰ.

Τὰ περισσότερα τῶν ἀπομνημονευμάτων εἶναι βεβαίως πολεμικὰ καὶ πολιτικὰ, ἐμφανίζονται δὲ ὡς εἶδος γραπτοῦ λόγου κατὰ τὴν διάρκειαν ἢ μᾶλλον ἀμέσως μετὰ τὰς περιόδους τῶν μεγάλων ἱστορικῶν γεγονότων. Βεβαίως, δὲν λείπουν παντελῶς ἀπὸ τὰς ἡρέμους περιόδους, ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ταξιδιωτικὰ ἢ καλλιτεχνικὰ κυρίως ἀπομνημονεύματα.

Ἡ ἱστορία τοῦ εἴδους τούτου τοῦ ἱστορικοῦ λόγου εἶναι μακροτάτη, ἐξικνουμένη μέχρι τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Πρῶτοι ἀπομνημονευματογράφοι ὡς γνωστὸν σῶζονται ὁ Ξενοφῶν ὁ Ἀθηναῖος καὶ ὁ Ἰούλιος

1. Σ π. Λάμπρου, Ἡ ἱστορικὴ σχολὴ τῆς Ἐπτανήσου. Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 12 (1915), σελ. 333.

2. Ἐμμετρα ἀπομνημονεύματα κατέλιπεν ἐκ τῶν παλαιότερων ὁ Κωνσταντῖνος Δαπόντες («Κῆπος Χαρίτων») ἐκδοθέντα ἐν Ἀθήναις τὸ 1880. Διὰ τὴν περίοδον τῆς Ἐπαναστάσεως σημειοῦμεν τὸ στιχοῦργημα τοῦ μητροπολίτου Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς Δανιὴλ Παναγιωτοπούλου.

Καίσαρ. Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ἀπομνημόνευμα ὑποχωρεῖ εἰς τὴν βιογραφίαν καὶ κυρίως εἰς τὴν χρονογραφίαν, ἀπὸ τοῦ τέλους δὲ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος λαμβάνει νέαν πορείαν καὶ περιέρχεται εἰς ἀκμὴν ὑπὸ ποικίλας ὀνομασίας: Ἀπομνημονεύματα, Ὑπομνήματα, Ἐνθυμήματα, Ἀναμνήσεις καὶ εἴτινα ἄλλην¹.

Σημαντικώτατον μέρος τῶν πηγῶν τοῦ Ἀγῶνος ἀποτελοῦν τὰ ὑπὸ διαφόρους τίτλους ἀπομνημονεύματα τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀγωνιστῶν τῆς περιόδου τῆς Ἐπαναστάσεως. Τὰ ἱστορικὰ ταῦτα κείμενα, προερχόμενα ἐξ ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι ἔδρασαν καὶ διέπρεψαν εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐθνικὸν μας ἀγῶνα, εἴτε ἐγράφησαν ἰδίαις αὐτῶν χερσίν, εἴτε ὑπηγορεύθησαν ὑπ' αὐτῶν εἰς τοὺς γραμματικούς των ἢ ἄλλους λογίους, εἶναι πολυτιμώτατα μνημεῖα τῆς ἱστορίας, ὄχι μόνον διότι παρέχουν κατὰ τὸ πλεῖστον γνησίας καὶ ἀξιοπίστους εἰδήσεις, ὡς προερχόμενα ἀπὸ αὐτόπτας, αὐτηκόους καὶ αὐτουργούς Ἀγωνιστάς, ἀλλὰ καὶ διότι μὲ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἰδιότυπον λογοτεχνικὴν των χάριν, τὴν δωρικὴν λιτότητα τοῦ λόγου καὶ τὴν ζωηρότητα τῆς ἀφηγήσεως συγκινοῦν βαθέως τὰς καρδίας μας καὶ μᾶς μεταφέρουν εὐθέως εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων τῆς μεγάλης ἐποχῆς τοῦ 21. Τινὰ μάλιστα ἐξ αὐτῶν, καίτοι ὀφείλονται εἰς ἀμαθεῖς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀγωνιστάς, ἔχουν τόσον αὐθορμητισμὸν, τόσῃν δύναμιν περιγραφῆς καὶ διηγήσεως, τόσον πάθος, ὥστε σχηματίζει πολλάκις ὁ ἀναγνώστης τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι οἱ ἄδαις περὶ τὰ γράμματα καὶ τὴν γραφὴν ἀπομνημονευματογράφοι ἀγωνισταὶ ἐχρησιμοποίησαν διὰ νὰ χαράξουν ἐπὶ τοῦ χάρτου τὰς ἀναμνήσεις των, ἀντὶ τῆς γραφίδος τὸ ἀδίστακτον ξίφος, τὸ ὅποιον βεβαίως ἦτο εἰς αὐτοὺς οἰκειότερον ἢ ἡ γραφίς. Ἡ συνείδησις τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ γεγονότος τοὺς ὠδήγησεν, ἀφοῦ ἀπέθεσαν τὰ ὄπλα, νὰ ἐπιδοθοῦν μὲ τὰ κολληβογράμματα των εἰς τὴν ἀπομνημόνευσιν τῆς μεγάλης ἐποποιΐας χάριν τῶν ἐπερχομένων γενεῶν· τοιοῦτοτρόπως οἱ δημιουργοὶ τῆς ἱστορίας ἀπέβησαν βραδύτερον οἱ ἀφηγηταὶ τῆς.

Σημειωτέον ὅτι οἱ λογιώτεροι ἐκ τῶν ἀπομνημονευματογράφων δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν των, ἀλλὰ πολλάκις ἀνατρέχουν εἰς τὸ ἀπώτερον παρελθὸν καὶ παρέχουν πολυτίμους εἰδήσεις περὶ ἱστορικῶν γεγονότων καὶ περὶ τῆς ὀργανώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Εἶναι γνωστὸν, ἐπὶ παραδείγματι, πόσον ἐφώτισαν τὸν κοινωνικὸν καὶ τὸν πολεμικὸν βίον

1. Ἴδὲ σχετικῶς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Γ. Κεϋρνούτου εἰς τὸ τόμον 14 τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης (Ἀπομνημόνευμα Α').

τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνισμοῦ τῆς μὲν ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος τὰ «Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων» τοῦ Νικολάου Κασομούλη, τόμ. I σελ. 1-128, τῆς δὲ Πελοποννήσου τὰ ὑπ' ἑμοῦ ἐκδοθέντα «Ἐπιμνήματα» τοῦ Ἀναγνώστη Κοντάκη, σελ. 11-27.

Ἀπομνημονεύματα ἀναφερόμενα εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 21 ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν πολλά. Εἰς τὴν συγκομιδὴν τῶν ἀπομνημονευμάτων τούτων ὑπερέχουν πολὺ κατ' ἀριθμὸν τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸν «κατακαημένον τὸν Μορηᾶ».

Ἀξιολογώτατα ἀπομνημονεύματα ὀφείλομεν εἰς τὴν πατριωτικὴν συνείδησιν τοῦ Ζακυνθίου ποιητοῦ Γεωργίου Τερτσέτη, ὁ ὁποῖος παρῶτρυνεν ἐπιμόνως τοὺς Ἀγωνιστὰς νὰ σημειώσουν ἐπὶ τοῦ χάρτου τὰς ἀναμνήσεις τῶν, κυρίως ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἢ ἀπὸ μετριοφροσύνης ἢ ἀπὸ ἀγραμματώσῃν ἐδυσκολεύοντο νὰ λάβουν τὴν γραφίδα. Τοὺς διστακτικούς τούτους συνεβούλευε νὰ ὑπαγορεύσουν τὰς ἀναμνήσεις τῶν, προσεφέρετο δὲ ὁ ἴδιος ὡς γραφεύς. Εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Τερτσέτη ὀφείλονται τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Νικηταροῦ, τοῦ Φωτάκου, τοῦ Παναγιῆ Σκουζέ, τοῦ Δημοτσέλιου καὶ ἡ Διήγησις συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη. Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ Ἀνδρέας Ζαήμης εἶχεν ὑποσχεθῆ νὰ ὑπαγορεύσῃ εἰς τὸν Τερτσέτην τὰς ἀναμνήσεις του, ἀλλ' ἀπέθανεν ἐν τῷ μεταξύ, κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ Τερτσέτη εἰς Γαλλίαν.

Ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἀγῶνος, ἄλλα μὲν ὀφείλονται εἰς ἀγωνιστὰς ἢ πολιτικούς, οἱ ὁποῖοι διεδρομάτισαν πρωτεύοντα ἢ δευτερεύοντα ρόλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πολεμικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Ἐπαναστάσεως, ἄλλα δὲ ἐγράφησαν ὑπὸ γραμματικῶν, καλαμαράδων, οἱ ὁποῖοι ζῶντες καὶ κινούμενοι ὑπὸ τὴν σκιάν ἰσχυρῶν πολεμικῶν ἀνδρῶν ἐβλεπον τὰ γεγονότα τοῦ Ἀγῶνος ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦ συμφέροντος τῶν προστατῶν τῶν. Τρίτη τις κατηγορία ἀπομνημονευμάτων περιλαμβάνει τὰ συνταχθέντα ὑπὸ φιλελλήνων ἀξιωματικῶν κατελθόντων καὶ ἀγωνισθέντων εἰς Ἑλλάδα, ἢ ξένων συγγραφέων καὶ δημοσιογράφων, οἱ ὁποῖοι καθ' οἷονδὴποτε τρόπον συνεδέθησαν πρὸς τὰ γεγονότα τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τῆς μετ' αὐτὴν περιόδου. Σπουδαῖα μεταξύ αὐτῶν εἶναι τὰ συνταχθέντα ὑπὸ τῶν φιλελλήνων Γάλλων ἀξιωματικῶν Voutier, Raybaud καὶ Jourdain.

Ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἀγῶνος ἐξεδόθησαν ἤδη τύποις πολλά, τινὰ μάλιστα ἐπανειλημμένως. Παραμένουν ὅμως εἰσέτι ἀνέκδοτα ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει ἀπομνημονεύματα καὶ ἡμερολόγια ἀξιολόγων ἀγωνιστῶν καὶ πολιτικῶν, ὡς εἶναι ὁ Παναγιώτης Γιατράκος, ὁ Ρήγας Παλαμῆδης, ὁ Κάρπος Παπαδόπουλος καὶ εἴ τις ἄλλος. Πάντα ταῦτα τὰ ἡρωϊκὰ κείμενα, ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα, ἐκτὸς τῆς ἱστορικῆς σημασίας τῶν ὡς πηγῶν διὰ τὴν μελέτην τῆς νεωτάτης ἑλληνικῆς ἱστορίας, συνθέτουν

ἴδιον, ἀξιόλογον, φιλολογικὸν εἶδος καὶ ἐπὶ πλεον ἀποτελοῦν κάτοπτρα πνευματικά τῶν μαχίμων ἀνδρῶν καὶ ἐν γένει τῶν ἱστορικῶν προσώπων, τὰ ὅποια μᾶς τὰ ἐκκληροδότησαν. Διὸ καὶ τυγχάνει λίαν εὐπρόσδεκτος καὶ ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς φιλόστοργους Ἑλληνας ἢ δημοσίευσίς παντὸς ἀνεκδότου Ἀπομνημονεύματος.

Ἱστοριογραφία. Ἡ γενικὴ ἱστοριογραφία τοῦ Ἀγῶνος εἶναι ἀρκούντως πλουσία, ὀφείλεται δὲ εἰς Ἑλληνας καὶ εἰς Εὐρωπαίους συγγραφεῖς. Τοὺς ξένους συγγραφεῖς τιμῶμεν καὶ μελετῶμεν τὰ ἔργα των μετὰ σεβασμοῦ, ἀλλὰ καλὸν εἶναι νὰ ἐλέγχωμεν μετὰ προσοχῆς καὶ τὴν διήγησιν τῶν γεγονότων καὶ τὰς κρίσεις των περὶ προσώπων καὶ περὶ θεσμῶν. Ἐπηρεασμένοι συνήθως ἀπὸ τὰ πολιτικὰ συμφέροντα καὶ τὴν γενικὴν πολιτικὴν τῆς χώρας του ἕκαστος, οἱ ξένοι δὲν εἶναι πάντοτε καλοὶ κριταὶ τῶν καθ' ἡμᾶς κρίνοντες τὰ ἐπαναστατικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος μὲ τὰ μέτρα τῆς ἰδικῆς των χώρας, ἠδίκησαν πολλάκις τοὺς Ἑλληνας, οὐδεμιᾶς τῶν μεγάλων μορφῶν τοῦ Ἀγῶνος φεισθέντες, ἄλλοτε ἄλλης· οὐδ' ἦτο εὐκόλος δι' αὐτοὺς ἢ ἀνεύρεσις τῆς ἀληθείας μέσα εἰς τὸ ἐπικρατῆσαν εἰς τὴν νεότευκτον Ἑλλάδα χάος.

Οἱ Ἕλληνες ἱστοριογράφοι τοῦ Ἀγῶνος συνέθεσαν σπουδαιότερα ἔργα. Ὅπως τοὺς ἀρχαίους καὶ Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς μόνον οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι ἤμποροῦν νὰ ἐννοοῦν εἰς ὅλον τὸ βάθος καὶ νὰ ἐρμηνεύουν ὀρθῶς ἀποφεύγοντες τὰς παρερμηνείας, διότι ἔχουν ἐκ φύσεως τὸ αἰσθηματικὴν ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ γνωρίζουν ἐκ κληρονομίας καλύτερον παντὸς ἄλλου τὰς ψυχικὰς ροπὰς τῶν προγόνων των, οὕτω καὶ οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ δύνανται νὰ συλλαμβάνουν πληρέστερον τὰ γεγονότα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ δὴ τῆς προσφάτου, νὰ κατανοοῦν βαθύτερον τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, νὰ τὰ τοποθετοῦν εἰς τὴν αἰτιώδη ἀλληλουχίαν των, νὰ τὰ ἐρμηνεύουν ὀρθῶς καὶ νὰ συνάγουν ἐξ αὐτῶν τὰ χρήσιμα συμπεράσματα. Μόνον ἡμεῖς ἤμποροῦμεν συνενσαρκούμενοι μετ' αὐτῶν νὰ κατανοῶμεν καὶ νὰ ἀναλύωμεν τὴν προσωπικότητα τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀνδρῶν οὐ 21, διότι ἔχομεν τὰς ἰδίας πνευματικὰς ψυχολογικὰς καταβολὰς μὲ ἐκείνους, διότι εἴμεθα σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς των.

Δὲν σκοπεύω νὰ κατονομάσω τοὺς ἱστοριογράφους τοῦ Ἀγῶνος, οὔτε πολὺ περισσότερον νὰ χαρακτηρίσω τὸ ἔργον των. Ὅμιλῶν ὁμῶς περὶ τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ὀφείλω νὰ εἶπω ὀλίγας λέξεις περὶ δύο ἱστορικῶν συγγραφέων, οἱ ὅποιοι ἐπεχείρησαν ἐπιτυχῶς τὴν συγγραφὴν γενικῆς ἱστορίας τοῦ Ἀγῶνος, καὶ τῶν ὁποίων τὰ ἔργα θεωροῦνται ἀθθεντικά καὶ πηγαῖα, διότι ἀμφότεροι ἔζησαν ἐκ τοῦ πλησίον τὰ γεγονότα τῆς Ἐπαναστάσεως, μετέσχον ἐνεργῶς εἰς αὐτήν, εἶχον καὶ παιδείαν ὑψηλὴν καὶ κρίσιν ἰσχυράν, ἢ ὅποια ἐπέτρεψεν εἰς σὺτούς νὰ

συνθέσουν περί τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀγῶνος ἔργα σπουδαῖα, τῶν ὁποίων ἡ χρησιμότης καὶ σήμερον εἶναι ἀναμφισβήτητος. Λέγω τὸν Ἰωάννην Φιλήμονα καὶ τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπη.

Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης ὑπῆρξε μία δημιουργικὴ προσωπικότης. Δύναται, νομίζω, νὰ συμπεριληφθῆ μεταξὺ τῶν εὐαρίθμων πολιτικῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἐθεμελίωσαν, διεμόρφωσαν καὶ προήγαγον τὸν πολιτικὸν βίον τῆς χώρας μας κατὰ τὴν πρώτην δυσχερεῆ περίοδον τῆς ἐλληνικῆς παλιγγενεσίας. Προικισμένος μὲ ποιητικὸν καὶ λογοτεχνικὸν τάλαντον καὶ εὐτυχήσας νὰ κάμῃ λαμπρὰς σπουδὰς ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ φιλέλληνος Γκίλφορντ, ἠδυνήθη νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα ὡς διπλωμάτης, ὡς λόγιος καὶ ποιητῆς ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπὶ μακρὰ ἔτη, μέχρι σχεδὸν τοῦ θανάτου του (1873).

Κατὰ τὰς μακρὰς περιόδους καθ' ἃς διηύθυνε τὴν ἐν Λονδίῳ Ἑλληνικὴν Πρεσβείαν συνέγραψε τὴν τετράτομον «Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε μετὰσχει ἐνεργῶς, εἶχε παρακολουθήσει τὰ γεγονότα καὶ μάλιστα ἀπὸ ὑψηλῆς σκοπιᾶς, καὶ εἶχε συναναστραφῆ τὰ ἡρωϊκὰ πρόσωπα ἐπὶ μακρὰ ἔτη.

Ἡ Ἱστορία τοῦ Τρικούπη, ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Λονδίῳ τὸ 1853, ἐγίνε δεκτὴ καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι λίαν εὐμενῶς. Ἡ κριτικὴ ἐτόνισε τότε μεταξὺ ἄλλων τρεῖς κυριωτέρας ἀρετὰς τοῦ ἱστοριογράφου: τὴν τελείαν ἀμεροληψίαν, τὸ μετριοπαθὲς τῶν κρίσεων καὶ τὸ λαμπρὸν ὄψος.

Δὲν ἔλειψαν ὅπως καὶ οἱ ἐπικριταί, σημειώσαντες ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Τρικούπη εἶναι ἐπηρεασμένον ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ φιλέλληνος Σκώτου στρατηγοῦ Θωμᾶ Gordon, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀποσιωπᾷ τὰς πηγὰς καὶ ὅτι ἐκφέρει μεροληπτικὰς κρίσεις ὑπὲρ τοῦ φίλου καὶ συγγενοῦς του Μαυροκορδάτου. Ἐγὼ προσωπικῶς, οὐδαμοῦ τῆς Ἱστορίας τοῦ Τρικούπη ἀπῆντησα ὑπερβολὴν τινα θετικὴν ἢ ἀρνητικὴν. Ὅταν ἐνθυμηθῆ τις πόσῃ δικαιοσύνην ἀπέδωσεν εἰς τὸν ἀδικήσαντα αὐτὸν Καποδίστριαν, θὰ κατανοήσῃ τὴν αὐστηρὰν ἀπροσωποληψίαν τοῦ ἱστορικοῦ. Ἴσως ἡ ἀπροσωποληψία αὕτη, ἡ προσήλωσις εἰς τὸ μέτρον καὶ τὸ δίκαιον, νὰ ὑπῆρξαν τὰ αἶτια διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἱστορία αὕτη εὔρεν ἐν Ἑλλάδι ὑποδοχὴν ὀλιγώτερον εὐμενῆ ἐκείνης τῆς ὁποίας ἐδικαιοῦτο.

Ἀπὸ ἀπόψεως ὄψους, δυνάμεθα νομίζω νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ Ἱστορία τοῦ Τρικούπη εἶναι σαφὴς καὶ ἀπροσποίητος, ἄνευ ἐπιτετηδευμένης ρητορείας, μετεωριζομένη ὅμως ἐνίοτε εἰς ὄψος φυσικῆς εὐγλωττίας. Ἐπὶ πλεόν κάλλος λόγου διακρίνει τὸ σύγγραμμα τοῦτο, καὶ ἐπὶ πᾶσι πνοὴ πατριωτικὴ. Διὰ ταῦτα πάντα διατηρεῖ ἀκέραιον τὸ κῦρὸς τῆς μέχρι σήμερον καὶ δεόν νὰ θεωρῆται πηγὴ ἀξιόπιστος.

Ἐντελῶς διάφορον δομὴν καὶ σύνθεσιν παρουσιάζει τὸ «Δοκίμιον

Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» τοῦ Ἰωάννου Βασιλειάδου Φιλήμονος. Ὁ λόγιος οὗτος Κωνσταντινουπολίτης, ἀφοῦ παρηκολούθησεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸν ἀγῶνα, προσέφερε διακεκριμένας ὑπηρεσίας καὶ ὡς δημοσιογράφος διὰ τῆς ἐγκύρου ἡμερίδος τοῦ «Ὁ Αἰὼν», καὶ ὡς ἱστορικὸς τοῦ Ἀγῶνος. Δὲν ὑπῆρξε συνθετικὸς ὡς ὁ Τρικούπης, ἐθεμελίωσεν ὁμοῦ τὸ ἔργον τοῦ ἐπὶ γνησίων πηγῶν, τὰς ὁποίας συνεκέντρωσε, καταρτίσας σπουδαιότατον ἀρχεῖον τοῦ Ἀγῶνος. Ἀπορροφηθεὶς ἀπὸ τὴν δημοσιογραφίαν καὶ ἐμπλακείς εἰς ὀξυτάτας πολιτικὰς περιπετείας, δὲν ὠλοκλήρωσε τὸ ἔργον τοῦ· ἐδημοσίευσεν, ὡς γνωστὸν, τέσσαρας μόνον τόμους πολυτιμοτάτους διὰ τὰ ὑπομνήματα καὶ τὰ πλουσιώτατα κείμενα, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν τὴν διήγησίν του. Οἱ ἐκδοθέντες τόμοι κατὰ τὰ ἔτη 1859-1861 καλύπτουν μόλις τὰς ἀπαρχὰς τοῦ Ἀγῶνος. Ἀποθανὼν το 1873 δὲν ἠδυνήθη νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸ ἔργον τοῦ. Κατέλιπεν ὁμοῦ πολῦτιμον ἱστορικὸν ἀρχεῖον, φυλασσόμενον νῦν εἰς τὸ τμήμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀληθὲς χρυσορυχεῖον διὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἀγῶνος. Ἄς εἶπω ἐπ'εὐκαιρίᾳ, ὅτι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐγένετο φωτοτυπικὴ ἐπανεκδοσις τῆς Ἱστορίας τοῦ Φιλήμονος, εἰς τὴν ὁποίαν προσέθεσα ἐν εἰσαγωγῇ ἐκτενῆ βιογραφίαν τοῦ ἀνδρός.

Ὅμιλῶν πρὸς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς καὶ περὶ θέματος ἱστορικοῦ, ὀφείλω νομίζω ἐν κατακλείδι νὰ διατυπώσω ἐν συντομίᾳ σκέψεις τινὰς, συμπεράσματα τῆς μακρᾶς μου διακονίας εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἱστορίας.

Εἶναι θεμελιώδης διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, ὅτι τὸ ἰδεῶδες μέτρον διὰ νὰ κρίνῃ τις ὀρθῶς τὰ ἀνθρωπίνας πράξεις εἶναι τὸ ἀπόλυτον δίκαιον καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος, ὁ γραπτὸς ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν. Μόνον μὲ τὸν γνώμονα τοῦτον ὁ ἱστορικὸς δύναται νὰ κρίνῃ μὲ ἀπόλυτον ἐλευθερίαν καὶ νὰ ἀρθῇ ὑπεράνω παντὸς περιορισμοῦ, νὰ κατανικήσῃ τὸν τοπικισμὸν καὶ πᾶσαν αἰσθηματικὴν ἀδυναμίαν καὶ νὰ ἀποβῇ βραβευτῆς τῆς ἀρετῆς, τιμωρὸς τῆς κακίας. Μόνον οὕτω αἱ κρίσεις γίνονται τοῖς πᾶσιν εὐπρόσδεκτοι.

Τὸ δίδαγμα τοῦτο πρέπει κατ'ἐξοχὴν νὰ ἐνθυμῆται ὁ ἱστορικὸς, ὅταν ἐρευνᾷ τὸ πρόσφατον παρελθὸν μετὰ τοῦ ὁποίου συνδέεται περισσότερον ἀπὸ οἰανδήποτε ἄλλην περίοδον τῆς Ἱστορίας, ὅταν μελετᾷ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἰδιαίτερας τοῦ πατρίδος, ὅταν συντάσῃ τὴν βιογραφίαν τῶν ἀμέσων προγόνων του, τῶν συντοπιτῶν του ἢ τῶν συνεπαρχιωτῶν του. Ὁ ὀξὺς ἀγὼν τῶν τοπικιστῶν ἱστοριογράφων περὶ τοῦ τόπου ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος εἰς τὴν Πελοπόννησον δίδει μίαν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ἀτασθαλίας.

Ὁ ἱστοριογράφος ἐπ'οὐδενὶ λόγῳ πρέπει νὰ ἐγκαταλείπῃ τὸ μέτρον, κρίνων καὶ ζυγοστατῶν πᾶσαν πρᾶξιν καὶ πᾶν πρόσωπον κατ'ἀξίαν. Εἶναι γνωστὴ ἡ εὐνοία μὲ τὴν ὁποίαν μεταχειρίζονται οἱ ἱστορικοὶ τὰ θέ-

ματα καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ ἰδιαίτερου των ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ γνωστὴ εἶναι καὶ ἡ τάσις ἄλλων, οἱ ὅποιοι ἀπὸ ἄλλης σκοπιᾶς βλέποντες, προβάλλοντες τὸ κάρφος τῶν ἀμαρτημάτων καὶ ἀποκρύπτοντες τὸ μέγεθος τῶν ἐθνικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐπιχειροῦν νὰ περιορίσουν ἢ νὰ ἀρνηθοῦν ἐντελῶς τὸ ἐθνικὸν ἔργον πρωταγωνιστῶν τινῶν τοῦ 21. «Ἄλλ'οἶμαι, ἔλεγεν ὁ Λουκιανὸς εἰς τὸ «Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν», τὰ μὲν πραχθέντα οὐδὲ Κλωθῶ ἂν ἔτι ἀνακλώσειεν, οὐδ' Ἄτροπος μετατρέψειεν, τοῦ δὲ συγγραφέως ἔργον ἔν, ὡς ἐπράχθη εἰπεῖν».

Εἰς δικαίαν κρίσιν περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων ἀγόμεθα, ἂν ἔχωμεν σὺν τοῖς ἄλλοις ὑπ'ὄψιν μας καὶ τὴν βασικὴν διαπίστωσιν περὶ τῆς ἀτελείας, ἢ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ ἀνθρώπινα πράγματα.

Συμπέρασμα ἀβίαστον τῶν σκέψεων τούτων εἶναι ὅτι ἡ Ἱστορία πρέπει νὰ παραμένῃ εἰς τὴν γαληνιαίαν περιοχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ὑπάρχουν οὔτε μίση οὔτε πάθη. Ἀπαιτοῦμεν ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν, ἔλεγεν ὁ Fustel de Coulanges (1830-1889) τὸ θέλγητρον τῆς τελείας ἀμεροληψίας, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀγνότητα τῆς Ἱστορίας.

Προκειμένου ὁμως περὶ τῆς ἐξιστορήσεως τοῦ μεγίστου τῶν ἐθνικῶν γεγονότων τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἡμῶν ἀγῶνος, πέραν τῶν φιλοσοφικῶν δογμάτων καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν θεωρημάτων καὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς Ἱστορίας, καὶ ὑπεράνω πάντων τούτων, ὀφείλουν οἱ Ἕλληνες λόγιοι οἱ ἀσχολούμενοι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως νὰ ἐνθουμοῦνται τὸ κήρυγμα, τὸ ὁποῖον περιέλαβεν εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του εἰς ἓκ τῶν ἡρώων τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐθνικῆς μας ἀνεξαρτησίας, ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης: «Ἡ ἱστορία θέλει πατριωτισμόν. Νὰ εἰπῆς καὶ τῶν φίλων σου καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ καὶ το οὕτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὅπου θὰ τὴν διαβάσουν, νὰ μὴν πέφτουν σὲ λάθη· καὶ τότες σχηματίζονται τὰ ἔθνη»¹.

Πράγματι, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο, ἡ Ἐθνικὴ Ἱστορία θέλει πατριωτισμόν.

1. Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη (ἔκδ. 1907), τόμ. Β, σελ. 342.